

A. Mandelbaum, 1984
When I had journeyed half of our life's way,
I found myself within a shadowed forest,
for I had lost the path that does not stray.

Karl Vossler, 1941
Dem Höhepunkt des Lebens war ich nahe,
da mich ein dunkler Wald umfing und ich,
verirrt, den rechten weg nicht wieder fand.

Hermann Gmelin, 1949
Grad in der Mitte unsrer Lebensreise
Befand ich mich in einem dunklen Walde,
Weil ich den rechten Weg verloren hatte.

Wilhelm G. Hertz, 1957
Als unseres Lebens Mitte ich erklommen,
Befand ich mich in einem dunklen Wald,
Da ich vom rechten Wege abgekommen.

2. A pontosság döntő mivoltára már 1929-ben felhívta a figyelmet Erich Auerbach, az egyik legjelentősebb Dante-értelmező. Idézzük egy idevágó passzusát: „...bei aller stimmungsmäßigen Suggestivkraft der höllischen Landschaften ist nirgends etwas im modernen Sinne Verwischtes oder impressionistisch Angedeutetes, sondern es herrscht eine gleichmäßig ordnende Kraft der Aussage, die gleichsam protokollierend beschreibt und auch da, wo sie sich zu Beschwörung, Mitleid, Zorn, Angst oder Schrecken erhebt, niemals die strengste Deutlichkeit verliert.” (Erich Auerbach, *Dante als Dichter der irdischen Welt*, 1929) „...a pokoli tájak összes lelki kisugárzásának ereje ellenére soha sincs olyasmi, ami – modern értelemben – épphogy vázolja lenne, vagy csupán impresszionista módon lenne jelezve; sokkal inkább egy rendszerezett és kiegyensúlyozott kifejező erő dominál, amely szinte úgy ábrázol, mint egy jegyzőkönyv, és amely még akkor sem veszíti el teljes világosságát, amikor a könyörgés, a részvét, a harag, a félelem vagy a rettegés hangján szól.” (Mátyus Norbert fordítása. In: *Dante a középkorban*, Bp., 2009)

BARNA IMRE

Eco, Salinger és a többiek

PONT FORDÍTVA

A meghívást, ha jól emlékszem, még nyár elején kaptam. Hogy a műfordításról valamit, majd novemberben. Megtisztelt vele a főszerkesztő úr. Hogyan is mondhatam volna nemet, és hol volt az még? Aztán közeledett a dátum, és a vázlattal is megvoltam már, amikor szemembe ötlött egyszer csak a cím: *Merre tart a világirodalom?* Egy pillanatra megijedtem. Tudnom kéne? És ha nem tudom? Most már mindegy, gondoltam aztán. Nem tudom, és kész. Mert merre tart? (Honnan is?) Hát semerre. Vagy amerre *fordítják*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a világirodalom (ami talán nem pusztán különféle nyelvű, hanem egymással valamiképpen kommunikáló irodalmak ilyen-olyan összessége), a goethei Weltliteratur tehát csak az olvasataiban létezik; az olvasat pedig már eleve fordítás. Fordítások és fordítók legalábbis biztosan kellenek hozzá. Ha pedig kellenek, akkor én is kellek. És nem baj akkor, ha igenis csak erről, a fordításról fogok beszélni Debrecenben. A műfordítás időszerű kérdéseiről? A munkámról. Két regénycímről. Ecóról, Salingerről, Freisinger tanár úrról és Shakespeare-ről. Az újrafordításról.

Pont fordítva címmel tárcaféléket szoktam írni mostanában a *Narancsnak*. A fordításról szólnak persze, és azért *fordítva*, mert töbnyire nem az átültetésre gondolok. Nem annyira a *trans-latióra* – hogy pompásan zöldellő műpalántákat emel ki az egyik ágyásból és illeszt be ügyes szerszámainak segítségével tökéletesen a másikba a makulátlan kertésznadrágban buzgólkodó *Übersetzer* –, nem arra a megközelítésre tehát, amely szerint a művet mintegy változatlan mivoltában plántáljuk, ültetjük, visszük át innen oda vagy onnan emide, hanem inkább arra a másikra, amelyre a *fordítás* szó mintha nagyobb hangsúllyal utalna. Hogy ugyanis mintha ez – vagy ez is – volna a dolgunk: fordítani egyet a dolgon magán. Megmutatni, amire Füst Milán Hábi-Szádija int: „semmi sincsen egészen úgy”. Törekedni rá, hogy ugyanazt mondjuk, de beérni „majdnem ugyanaz”-zal.

Ez, mármint a *quasi la stessa cosa* viszont már Eco-utalás. Vele pedig nemcsak azért hozakodok elő, mert a neve a traduktológiában is megkerülhetetlen, hanem azért is, mert sokat fordítom őt. És tudom, amit a világban több tucatnyi fordítókollégám szintén személyes tapasztalathból tud: hogy bármikor bármit meg lehet kérdezni tőle, mert Eco nemcsak a kérdéseket, hanem a kérdéseken túli problémát, a fordítói dilemmákat is érti. Írásaiban maga is szívesen idézget ilyeneket; azt a tanakodást például, amelynek nyomán *A rózsza neve* orosz fordítója, Jelena Kosztyukovics egyházi szlávra cserélte annak idején a regénybeli északolász bencés kolostor középkori szerzeteseinek latinját.

Hat regényének fordításakor én legtöbnyire csupa praktikus dolgot kérdeztem, de közben néha egy-egy tanulságosnak gondolt tépelődésembe is igyekeztem őt bevonni azért. A *Loana királynő titokzatos tűzének* többek között a címével gyűlt meg a bajom. Az ugyanis így szól olaszul: *La misteriosa fiamma della regina Loana*. Egy valahai képregény címe volt ez; a szóban forgó Loana királynő (vagy mégis inkább királyné?) titokzatos (rejtelmes?) *fiammája* pedig szó szerint (no hiszen!) *láng* volna inkább; csakhogy a *fiamma* az olaszban közönségesebben helyettesítheti azt – pars pro toto –, aminek voltaképpen része csak, a tűzre tehát. Ha *titokzatos tűze*, akkor alliterálni fog, ami egyrészt jól hangzik, másrészt viszont önkényesen szépíti meg az eredetét... És így tovább, és így tovább. Hosszú és bonyolult kérdésemre hamarosan meg is érkezett a mester válasza: őneki mind-egy, hogy királyné-e vagy királynő, tűz-e vagy láng, és bűvös-e vagy rejtelmes. Felőle a magyar (norvég, albán, baszk vagy malajalam) cím a *Fülöp király magától értetődő jege* is lehet, ha ugyanazt idézi fel a megváltozott kontextusban is, amit az eredeti: a gyerekkori képregény emlékéit, és a főhőst az emlék nyomán elfogó heves érzést.

Mit is válaszol némi töprengés után *A Foucault-inga* Wagner doktor nevű sztárpszichoterapeutája a Világ Urai elől menekülő Casaubon zűrzavaros szóömlésére? Azt, hogy Casaubonnak elment az esze. *Monsieur, vous êtes fou*. Én persze éppen ilyen válaszra számítottam. Azt ugyanis a mester fordításelméleti eszme-futtatásai-ból is rég megtanulhattam, mit gondol ő az efféléiről. És természetesen magamtól is tudom már, mit tegyen a fordító, ha egy regényszereplő – teszem azt – Leoparditól idéz. Először is vegye számba a szempontokat. Azután pedig rangsorolja őket fontosság szerint, és állapítsa meg, mi az, ami első-, másod- és sokadsorban fontos a következőkből:

1. hősünk egy bizonyos Leopardi-verset idéz;
2. hősünk Leopardit idéz;
3. hősünk klasszikus olasz költőt idéz;
4. hősünk klasszikus költőt idéz;
5. hősünk költőt idéz;
6. hősünk költőien fogalmaz.

A jó fordítótól nyilván elvárható, hogy magától is mérlegelni tudjon. Annál is inkább, mert sok szerző korántsem olyan készséges, mint a milánói mester; ha pedig a megközelíthetlenség azzal a sajnálatos ténnyel is kiegészül, hogy a szerző nincs már az élők sorában, bizony magára marad a fordító.

És itt nekem most persze Salinger jut eszembe, merthogy őt fordítom éppen. Tőle, ha élne még, elég sok mindent kérdeznék. Mármost ha nem tudnám azt, amiről több mint ötven éven át volt legendásan ismert: hogy a világtól elvonulva, remeteként, földi halandók számára elérhetetlenül élt. Csak hát tudom, és ezért sem várható, sem váratlan típusú válaszokat nem kapnék tőle; azóta pedig, hogy hórihorgas, örök kamaszfigurája végképp kivonult ebből a *phony* világból, tényleg, hivatalosan is magamra maradtam a kérdéseimmel.

Hogy érzékeltessem a nehézségeket, kézenfekvő, ha megint csak a címmel kezdem. Annál is inkább, mert a Salinger főművének újrafordításához vezető gondolatort már évekkel ezelőtt éppen ez, a címkérdés indította el.

A *Zabhegyező* nagyszerű címnek számít már vagy ötven éve. Kiötlője, Gyepes Judit frappánsan oldott meg egy bonyolult problémát. Azt persze, hogy a frappáns cím csak tessék-lássék következik a magyar szövegből, a vak is láthatta. Arról van, ugye, szó, hogy a céltalanul lófráló Holdennek a tizenhatodik fejezetben megüti a fülét, mit énekelget az utcán egy ismeretlen kisser: *If a body catch a body coming to the rye*. És aztán hat fejezettel később, a kishúga szemrehányó kérdésére, hogy hát van-e célja, akar-e ő egyáltalán valami lenni ebben az életben, ennek az emlékfoszlánynak az apropóján böki ki a hülye választ, hogy jó, tessék, hát van ez dal: *If a body catch a body* – nem, nem úgy van, javítja ki a húga, hanem úgy, hogy *If a body meet a body*... hogy tehát nem *elkap* valaki valakit, hanem *találkozik* valaki valakivel; és hogy egy vers, Robert Burns verse ez – ...mindegy, mondja tovább Holden, akkor tehát rosszul tudta, mindenesetre így emlékezett rá, és úgy képzelte, hogy kisgyerekek szaladgálnak a rozsbán, de van ott egy bazi nagy szakadék, és az lenne ő, aki elkapja őket, *the catcher in the rye*.

Voilà. A feladat természetesen megoldhatatlan. Ez a Burns-vers, illetve a belőle lett dalocska (amelyben nem kisgyerekek, hanem szeretők szaladgálnak egymáshoz árkon-bokron, búzán-rozson át) némi túlzással kábé ugyanannyira ismeretes az angol anyanyelvűek körében, mint nálunk a *Boci-boci tarka*. Ami pedig a *catchert* illeti, Amerikában az is igen közönséges szó: annak a baseball-játékosnak a megnevezése, aki az ellenfél ütőjátékosa mögött állva el kell hogy kapja (ha tudja) a csapattárs feléje hajított labdáját. Egy baseball kesztyűnek – Holden néhai, Allie nevű kisöccse versidézetekkel teleirkált „elkapókesztyűjének” – ráadásul komoly jelképes motívumértéke is van a könyvben. Csakhogy a baseball nálunk szinte ismeretlen sportág, a hatvanas években pedig pláne az volt; és ahogy a fordító a

Burns-verset sem cserélhette fel a *Boci-bocival*, a baseballból sem csinálhatott futballt, hogy aztán a *catcher*t hátvédnek vagy kapusnak fordíthassa. (Noha egészen idegen azért nem lett volna tőle ez a megoldás. A hatvanas években itt még ismeretlen flippert például rexre, a *drugstore*-t büfére, a drogot pedig ópiumszívásra cserélte.) Mit talált ki tehát? Nála a tizenhatodik fejezetben így csendül fel a dal: „Ha valaki zabot hegyez a zabföldeken...”; a huszonkettedikben viszont már így jut eszébe magyarul Holdennek: „Ha valaki fog valakit a zabföldeken”. „Ha valaki lát valakit a *rozsföldeken*” – javítja ki a húga, de ez most már mindegy, mert megvan a jó cím, a *Zabhegyező*.

Baj-e mármost, hogy döcög a magyarázat? Önmagában nem feltétlenül. Burns akár zárójelbe is tehető (mint az olasz példázat Leopardija a 3. számú esettől fogva), a baseball pedig már csak Allie „elkapókesztyűje” miatt sem helyettesíthető be semmi mással. Burns, a rozs és a baseball hiánya végül is elnézhető tehát – és nyilván el is nézi immár fél évszázada a magyar olvasó –, ha jó a cím. És tényleg jó ez a *Zabhegyező*; mindenesetre sokkal jobb, mint a francia *Szívrahló/ Szívfogó* (*L'attrape-coeurs*) vagy az olasz *Ifjú Holden* (*Il giovane Holden*). A német, a spanyol, a szerb, a finn és a többi sok-sok kolléga meg mintha nemigen töprengett volna; ők a maguk nyelvén mind-mind *Elkapó a rozsbannak* fordították és kész. A magyar fordító viszont lemondott ugyan a rozsról meg a többiről, de megajándékozta az olvasót egy frappáns címmel.

Igen ám, de van itt még valami. Olyasmi, amit ötven éve talán észre sem vett az olvasó, mivelhogy az anyatejjel szívta, a levegővel lélegezte magába, de amire egyszer csak – azt hiszem – rá kellett csodálkozni most már.

Vajon mekkora és miféle engedmény az, amelynek következményeképpen zabot hegyezni Kukutyinba penderül az ifjú Holden? Ez a cím – az akkor már világhírű műben a rothadó kapitalizmusnak szerencséjére nem a termékét, hanem egyfajta tükrét látni szíveskedő, és ezért a magyarra fordítását is engedélyező itthoni hivatalosság nézeteinek megfelelően – mégiscsak valami huligánfélére utalt. És noha tény, hogy a könyv végére érve a szöveg alapján a magyar olvasó is képet kaphatott róla, mennyivel bonyolultabb figura ez a Holden, ma már egyértelműnek vélem, hogy a címet ihlető szemlélet bizony csorbát ejt ezen a bonyolultságon is.

A saját szövegébe a fordító persze óhatatlanul a saját „stílusát” – értsd: modorát, nyelvi tikkjeit, neadjisten hibáit, szóval az *egóját* – is beleviszi. De itt nem erről, hanem többről van szó, azt hiszem. Arról, hogy a szöveg nemcsak az egója, hanem a felettes én, vagy rémes korokban és rémes körülmények között egyszerűen csak: a *felettes* nyomait is magán fogja viselni.

Címkérdésekben, mondjuk, nagyon is sokat számíthatott egy-egy felettes. Nick Ray és James Dean 1955-ös beatnemzedéki filmjének, a *Rebel Without a Cause*-nak a címével bárki, a legjobb fordító is nehezen boldogult volna. Mert minek is volt híján a nemzedéki lázadás önmagát is halálba játszó hőse? „Ok” vagy „ügy” nélkül lázadt-e vajon inkább? A film állami forgalmazói azonban itt, úgy látszik, nem a szofisztikált megoldásokat pártolták; ők még két évtizeddel később sem óhajtották bizonytalanságban tartani a Filmmúzeum-vetítések közönségét. Az azóta is hivatalosnak számító cím, a *Haragban a világgal* sugallata szerint legalábbis ez lehetett ezzel a James Dean-figurával a baj: hogy duzzog, haragszik, nahát. És

nehéz szabadulni a gondolattól, hogy John Osborne sokat játszott darabjából, a *Look Back in Anger*-ből is azért lett nálunk hosszú évtizedekre *Dühöngő ifjúság*, hogy a címadó a fordítás ürügyén egy füst alatt a helyére is tegye mintegy a műben megjelenített dekadens nyugati vircsaftot.

Arról nyilvánvalóan szó sincs, hogy a régi fordítás, ezt a logikát követve, tudatosan törekedett volna a *The Catcher in the Rye* „helyretételére”, és ezért kellene ma újrafordítani. Nem, ilyesminek természetesen nincs nyoma a magyar szövegben. Annak a szemléletnek azonban, amely akarva-akaratlanul relativizálta a Salinger-mű nyelvi, stílári, irodalmi értelemben is új korszakot nyitó radikalizmusát – ha úgy tetszik, a korszellemnek tehát – nagyon is.

Pár napja kaptam egy e-mailt. Valahai osztálytársam, P. szólított meg, merthogy olvasta, amit a múltkor Salinger-újrafordításügyben a *Narancsba* írtam; és mivel eszébe jutott róla valami, elhatározta, úgymond, hogy „beszél a szerzővel”. (Ezt a halhatatlan Freisinger tanár úrtól idézte, aki a messzi múltban, amikor minden tantárgyból egyetlenegy könyv készült csupán, joggal lehetett büszke rá, hogy ismeri a szerzőt, sőt beszélni is tud vele.) P. levelének a lényege egy kérdés:

Ha magyarrá újrafordítjuk (-ják, -játok) a műveket, hogy ugyanazt a „frissességet” érezzük, mint amikor az előző fordítás olvasói azt a kezükbe vették, akkor mi legyen szegény amerikai olvasókkal? Mert náluk bizony angolról angolra fordítás hiányában a szöveg avul.

Nekünk Shakespeare is meg tud újulni egy újabb fordítással – de költsük át mai nyelvre Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt is, a Shakespeare-fordítókat? Mit kezdjünk Mikszáthtal és Jókaiival? Mikszáth újságírói működése indokolhatná a „nyelvi frissesség” felélesztését – de kétlem, hogy sok híve akadna A pénzügyminiszter reggelije átírásának, mondjuk, a mai Magyar Nemzet stílusára, ha azt komolyan, helyettesítő opuszként, és nem stílusgyakorlatként gondolná szerzője.

Mi a különbség az anyanyelvi és a küllhoni irodalom között ebben a tekintetben? Miért nem avulhat (patinásodhat, nemesedhet) az eredetivel együtt a fordítás? Csak a Szerző szent és változtathatatlan, a fordítást pucérájba kell küldeni időről időre?

Remélem, megbocsátja nekem P., hogy hosszabban idéztem. De logikus a gondolatmenete, egy gyakran visszatérő kérdést feszeget. Körülbelül azt válaszoltam neki, hogy jó volna, ha igaza volna. Ha a mindig tökéletes nagy művekből mindig tökéletes fordítások születnének, akkor ez utóbbiak nyugodtan együtt „patinásodhatnának” az előbbiekkel, és nem volna szükség újrafordításokra. Csak hát az életben semmi sem tökéletes, és az apropóul szolgáló írásom is nagyjából erről szólt. Többek között például arról, hogy a magyar *Zabhegyező* már új korában sem lehetett annyira friss, amennyire a korabeli lelkes magyar közönség érezte, mivel akkoriban bőven tartotta még magát az a (részben máig élő) vélekedés, hogy az irodalmi nyelv, az valahogy „más”. Hogy az írók vagy egy könyv szereplői használhatnak ugyan vicces (stb.) szavakat, de egy az egyben azért nem beszélhetnek úgy, mint a hús-vér emberek, mert azt nem illik.

És ehhez képest – írom P.-nek – már csak ráadás volt, hogy ebben a fél évszázada, az akkor még létező vasfüggönyön *innen* készült régi fordításban is vannak félreértések és a többi. Hogy, mondjuk, a lányok *falsie*-ja nem „vendéghaj”, hanem szivacsos melltartó, és a *jock strap* nem nadrágszíj, hanem szuszpenzor; hogy a *station-*

wagon nem vonat, hanem autó, a *pimpy-looking guy* nem „pattanásos mókus”, hanem striciféle, vagy hogy ha egy festő a New York-i Village-ben lakik, akkor éppenséggel nem „vidéken él”; valamint hogy ha három buta csajjal az istennek se lehet beszélgetni, akkor a *you had to twist their arms* nem azt jelenti, hogy „csavargatni kellett volna a karjukat”. De attól, akinek online szótárak és enciklopédiák állnak szünet nélkül a rendelkezésére, és aki az időközben könyvtáryivá nőtt Salinger-irodalom nagy részéhez is bármikor hozzáfér, talán joggal várható el, hogy efféle hibákat ma már lehetőleg ne kövessen el.

Én most – folytatom tehát – nemcsak azért fordítom újra Salingert, mert eltelt ötven év, hanem azért is, mert bízom benne, hogy az irodalmi nyelv státuszában beállt változások a hasznomra (és a szöveg hasznára) lesznek. Na szóval: a The Catcher in the Rye szerintem patinásnak patinás, de nem avul. Shakespeare sem avul, „legfeljebb” szótár kell hozzá egy mai angolnak. A fordítások pedig...

...szóval, hogy azok néha „pucerájba küldhetőek”, igen.

Én mindenesetre – biztos, ami biztos – másikat készítek most. És azon vagyok, hogy piros vadászsapóját hátracsapva olyanokat is mondjon majd mostantól a beatkorszak legelső ok/ügy nélkül lázadó *rebel without a cause*-hőse, az örökifjú Holden, hogy „behalok”. Hogy meddig? Mire talán mégiscsak világossá válik, hogy merre tart a világirodalom, legkésőbb ötven év múlva tehát, ez is kiderül.

BÉNYEI TAMÁS

A kortárs angol regény mint világirodalom

A „Merre tart a magyar/angol irodalom?” kérdés természetesen megválaszolhatóan, hiszen az irodalom jelenkori történéseit sokszor fogja átértelmezni, új narratívákba beírni a majdani irodalomtörténet. A kérdés azonban – különösen a világirodalom kontextusában – mégsem teljesen hiábavaló, hiszen például az angol irodalom önértelmezésével kapcsolatos változások elválaszthatatlanok a „világirodalom” fogalmának legújabbban megfigyelhető újjáéledésétől, illetve a világirodalommal ilyen vagy olyan értelemben rokon fogalmak, folyamatok térhódításától. Ebben a rövid vázlatban a kérdést a következőképpen módosítom: jelent-e valamit, jár-e bármi hozadékkal, tanulsággal, ha a kortárs angol irodalmat (közelebbről a regényt) világirodalomként olvassuk? A kérdés értelmes feltevéséhez ugyanakkor szükséges legalább vázlatosan tisztázni, hogy mit jelent a kérdésben a „világirodalom”.

A második kérdés körüljárásához legelőször is kihasználom saját véletlenszerű helyzetemet, vagyis azt, hogy jelen szöveg magyarul, a magyar irodalmi mező közegeből szólal meg, és röviden említést teszek két „magyar elsőről”, két könyvről.¹

Az egyik Abádi Nagy Zoltán *Az amerikai minimalista próza* című 1994-es monográfiája. Tudomásom szerint világviszonylatban ez a Magyarországon, sőt magyar nyelven megjelent könyv volt a legelső tudományos monográfia az amerikai